

انتقال بذر توسط علفخواران با جثه متفاوت در زیستگاه‌های مرتعی منطقه مرکزی کشور (مطالعه موردی:

پارک ملی کلاه قاضی اصفهان)

رضا کاوندی حبیب^{*}، مجید ایروانی^آ و پریا کمالی^ب

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۰۲/۱۹ تاریخ تصویب: ۱۳۹۴/۰۹/۲۰

چکیده

در این مطالعه، پتانسیل انتقال بذر گیاهان توسط سه گونه علفخوار وحشی با جثه متفاوت (خرگوش دشتی، آهوی ایرانی و کل و بز کوهی) در زیستگاه‌های مرتعی پارک ملی کلاه قاضی اصفهان بررسی گردید. پنج منطقه زیستگاهی اصلی برای هر علفخوار انتخاب و در هر مکان ۱۰ نمونه سرگین تازه در ماه‌های فروردین تا خرداد و مهر تا آبان (۵ ماه فصل رویش) جمع‌آوری گردید. سپس ترکیب بذری نمونه‌های سرگین در آزمایش‌های جوانه‌زنی در گلخانه به مدت ۸ ماه بررسی گردید. در مجموع گونه‌های نمونه‌های سرگین کل و بز (۱۶۳۷ عدد بذر معادل ۴۳/۴ درصد از کل بذرها)، ۴۳ گونه از نمونه‌های سرگین‌های آهو (۸۳۳ عدد بذر معادل ۲۲/۱ درصد از کل بذرها) و ۱۹ گونه از نمونه‌های سرگین خرگوش (۱۰۸۳ عدد بذر معادل ۲۸/۷ درصد از کل بذرها) ثبت شد. ترکیب بذری نمونه‌های سرگین سه گونه علفخوار به‌طور معنی‌داری متفاوت بود. همچنین تعداد گونه بذری انتقال یافته در ارتباط مستقیم با اندازه جثه سه گونه علفخوار بود. با این حال تفاوت در تراکم بذری نمونه‌های سرگین ارتباطی با اندازه جثه علفخواران نداشت. با توجه به زادآوری اکثر گونه‌های گیاهی پارک از طریق بذر و انتقال بذر گونه‌های گیاهی متفاوت توسط سه گروه جانور، انتقال بذر از طریق سرگین علفخواران با جثه متفاوت می‌تواند نقش مهمی در حفظ و پویایی پوشش گیاهی زیستگاه‌های مرتعی، در صورت فراهم بودن سایر شرایط محیطی، داشته باشد. نتایج این تحقیق ضمن افزایش دانش انتقال بذر گیاهان مناطق خشک، می‌تواند به‌طور ویژه در مدیریت و احیا پوشش گیاهی در اکوسیستم‌های حفاظت شده و زیستگاه‌های مرتعی کشور به‌کار گرفته شود.

واژه‌های کلیدی: آهوی ایرانی، خرگوش دشتی، کل و بز کوهی، اکوسیستم‌های حفاظت شده، تراکم بذری سرگین.

۱- دانشجوی دکتری علوم مرتع، دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی گرگان

*: نویسنده مسئول: R.kavandi65@gmail.com

۲- استادیار دانشکده منابع طبیعی، دانشگاه صنعتی اصفهان

۳- دانشجوی دکتری علوم مرتع، دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی گرگان

مقدمه

توسط باد) توضیح داد (۱۱). علفخواران مقادیر زیادی از بذر گیاهان مختلف را تعلیف کرده و در داخل یا مابین مکان‌هایی که در آن چرا می‌کنند انتقال می‌دهند (۱۰، ۹ و ۱۶). بذور انتقال یافته از طریق سرگین موجب افزایش معناداری در تراکم بذری و غنای گونه‌ای و تقویت بانک بذر می‌شود (۱۵). علفخواران وحشی با جثه‌های متفاوت به‌عنوان انتقال‌دهنده‌های بالقوه بذر در مقیاس‌های مختلف مدنظر می‌باشند (۱۵، ۲۳، ۳۱). اکثر علفخواران با جثه‌های متفاوت به‌طور منظم و مکرر در بین زیستگاه‌های مختلف جهت تعلیف حرکت دارند (۱۵). در نتیجه بذر گیاهان در داخل و بین زیستگاه‌هایی که در قلمرو اصلی آنها است، انتقال می‌یابند (۲۱، ۲۸، ۲۹). در هر صورت محتوی بذر سرگین آن‌ها منعکس‌کننده رفتار غذایی و چرای، سیستم گوارشی (به‌عنوان مثال نشخوارکننده و غیرنشخوارکننده) و نیز ترکیب جوامع گیاهی که در آن چرا می‌کنند، می‌باشد (۳۰).

مراعات استپی کشور از زیستگاه‌های مرتعی با تنوع جانوری و گیاهی بالا بوده که نقش مهمی در ارائه خدمات و کالاهای اکوسیستمی در شرایط نامطلوب مناطق بیابانی و خشک ایفا می‌کنند. با این حال و مشابه سایر اکوسیستم‌های مرتعی کشور، بهره‌برداری مفرط و تخریب در بخش وسیعی از این مناطق به حدی بالا است که مستلزم برنامه‌ریزی هدفمندانه و دقیق جهت احیای پوشش گیاهی تخریب شده آن‌ها به‌منظور حفظ کارکردهای اکوسیستمی و همچنین حفاظت از تنوع زیستی جانوری و گیاهی آن‌ها می‌باشد. در هر صورت به‌دلیل مساحت و مقیاس بسیار وسیع و شرایط سخت محیطی از قبیل کمبود بارندگی، بایستی احیاء طبیعی پوشش گیاهی مدنظر قرار گیرد. با توجه به اهمیت در دسترس بودن بذور گونه‌های مقصد و هدف^۸ در بانک بذر خاک برای امکان‌پذیر بودن احیای طبیعی پوشش گیاهی در یک بازه زمانی قابل قبول و در شرایط مناسب محیطی مانند ترسالی که بصورت مقطعی ایجاد می‌شوند، شناخت ورودی‌ها و خروجی‌های بذری اکوسیستم و یا پویایی بانک بذر خاک در اینگونه اکوسیستم‌ها ضروری می‌باشد.

اثرات متقابل متعدد بین گیاهان و جانوران خشکی‌زی نظیر علفخواران^۱، گوشتخواران، گرده‌افشان‌ها^۲ یا بذرخوارها^۳ در نتیجه تکامل هم‌زمان آن‌ها شکل گرفته است (۲۴). لذا حذف علفخواران بومی از زیستگاه‌های تحت چرای آن‌ها می‌تواند به‌طور جدی فرایندهای اکوسیستمی مختلف را تحت تاثیر قرار دهد (۴ و ۱۶). گیاهان دارای روابط متقابلی با علفخواران مختلف می‌باشند که انتخاب طبیعی در بلندمدت منجر به تحکیم این اثرات متقابل و تخصصی‌تر شدن آن در جهت حفظ و وراثت خصوصیات مهم آن‌ها شده است (۷). لذا آگاهی و حفظ این رابطه، مهم‌ترین وسیله حفاظت از منابع ارزشمند این اکوسیستم‌ها و بهره‌برداری بلندمدت و پایدار آنها می‌باشد (۷). اگرچه مطالعات متعددی به بررسی و شناخت جنبه‌های مختلف رابطه تکاملی و متقابل علفخواران و پوشش گیاهی در اکوسیستم‌های چرای پرداخته‌اند، ولی با توجه به تنوع علفخواران و اکوسیستم‌ها و نیز تاریخچه تکاملی چرای^۴ در آنها، هنوز بسیاری از جنبه‌های مختلف این رابطه و راه‌هایی که علفخواران می‌توانند پوشش گیاهی را به‌طور مثبت یا منفی تحت تاثیر قرار دهند، ناشناخته مانده است (۲۱).

تولیدمثل و یا جوانه‌زنی و استقرار مجدد از طریق بذر یک مکانیسم مهم تجدید حیات برای بسیاری از گونه‌های گیاهی است (۱۷). علفخواران نقش مهمی در پویایی چرخه تولیدمثل زایشی گیاهان از طریق انتقال بذر آن‌ها به مناطق دوردست دارند (۱۵، ۱۰). بذر گیاهان خاص می‌تواند از طریق عبور از دستگاه گوارشی و دفع در سرگین علفخواران انتقال یابد (۳۲). جانزن^۵ (۱۹۸۴) با ارائه تئوری "میوه به‌عنوان علفه"^۶ تکامل بذر گیاهان برای انتقال از طریق سرگین^۷ در گونه‌های گیاهی با بذور کوچک و پوشش سخت و فاقد سازگاری‌های مشهود ظاهری و خارجی با یک شیوه انتقال خاص (به‌عنوان مثال

¹-Herbivores

²-Pollinators

³-Frugivores

⁴-Evolutionary history of grazing

⁵-Janzen

⁶-“Foliage is the fruit” hypothesis

⁷- Endozoochory

⁸-Target species

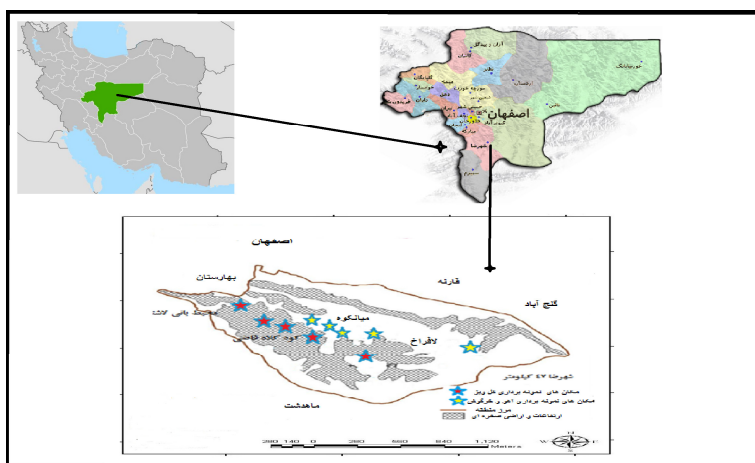
مرکزی کشور انجام گردید تا اثر انتقال بذر توسط علفخواران با جثه متفاوت در این زیستگاه‌های مرتعی منطقه مرکزی کشور بررسی گردد.

مواد و روش‌ها

منطقه مورد مطالعه: پارک ملی کلاه‌قازی با مساحت ۴۶۴۴۸ هکتار (بین طول‌های جغرافیایی ۵۱ درجه و ۴۱ دقیقه تا ۵۲ درجه و ۸ دقیقه شرقی و عرض‌های جغرافیایی ۳۲ درجه و ۱۵ دقیقه تا ۳۲ درجه و ۲۸ دقیقه شمالی) در ۲۰ کیلومتری جنوب شرق شهر اصفهان واقع شده است (شکل ۱). متوسط بلندمدت دمای روزانه در پارک ۱۵/۶ درجه سانتیگراد با دی ماه (متوسط روزانه ۳/۴ درجه) و تیرماه (با متوسط روزانه ۲۷/۹ درجه) به ترتیب به‌عنوان سردترین و گرمترین ماه سال می‌باشد (۱۲). میانگین بلندمدت بارندگی سالانه پارک ۱۴۴ میلی‌متر است که پرباران‌ترین فصل، زمستان و کم باران‌ترین آن، تابستان (به ترتیب با ۵۹/۳٪ و ۰/۰۲٪ کل بارش‌ها) گزارش شده است (۱۲). فصل رشد گیاهان در پارک از اواسط اسفند تا اواسط خرداد می‌باشد. در اواخر تابستان مرحله دوم رویش برای گیاهانی که در طول پاییز گلدهی دارند آغاز می‌شود که تا اوایل آبان ماه ادامه دارد (۲۸). با این حال بین سال‌های مختلف در آغاز و خاتمه فصل رویش به دلیل شرایط متغیر بارندگی اختلاف وجود دارد (۲۸ و ۱۲).

از آنجایی که علفخواران وحشی با جثه متفاوت می‌توانند نقش حیاتی در انتقال بذر گیاهان از منابع بذری دوردست به مکان‌های مستعد رویش در زیستگاه‌های مرتعی داشته باشند (و ۲۷)، مطالعه پتانسیل انتقال بذر آنها و رابطه آن با پوشش گیاهی در زیستگاه‌هایشان به‌منظور درک اهمیت مدیریت صحیح رابطه متقابل علفخواران وحشی و پوشش گیاهی ضروری است (۲۳ و ۱۷). تا کنون مطالعات محدودی بر روی انتقال بذر توسط علفخواران وحشی با جثه متفاوت در کشورهای دیگر انجام شده است (۱۱، ۷ و ۱۷)، این موضوع همچنین در اکوسیستم‌های مرتعی مشابه اکوسیستم‌های خشک و کویری منطقه مرکزی ایران کمتر مورد توجه قرار گرفته است. علاوه بر این، اکثر مطالعات انجام شده در زیستگاه‌های مرتعی بر روی انتقال بذر توسط یک گونه علفخوار بوده (۱۶، ۱۹ و ۲۰) و مطالعاتی که انتقال بذر توسط انواع علفخواران وحشی با جثه متفاوت موجود در یک زیستگاه را بررسی کنند، انگشت شمار هستند. این موضوع با توجه به نقش جمعی علفخواران زیست‌کننده در یک اکوسیستم مشترک در حفظ و مهندسی پوشش گیاهی بسیار حائز اهمیت می‌باشد (۱۱ و ۱۷).

پژوهش حاضر به‌منظور بررسی پتانسیل انتقال بذر گونه‌های گیاهی از طریق سرگین علفخواران وحشی با جثه متفاوت (خرگوش دشتی، آهوی ایرانی و کل و بزکوهی) در زیستگاه‌های مرتعی پارک ملی کلاه‌قازی به‌عنوان نمونه‌ای از زیستگاه‌های خشک مرتعی در منطقه

شکل ۱- موقعیت جغرافیایی پارک ملی کلاه‌قازی و پراکنش مکان‌های نمونه‌برداری سرگین سه گونه علفخوار در زیستگاه‌های مرتعی پارک

سانتی‌متری ماسه پخش گردید. سپس نمونه‌های سرگین به آرامی با مرطوب‌کردن و فشار دست باز شد و به صورت یک لایه ۵ میلی‌متری روی سطح گلدان‌ها پخش شدند. در نهایت سطح تمامی گلدان‌ها با یک لایه نازک ماسه الک‌شده (حداکثر ۵ میلی‌متر) برای جلوگیری از سله بستن خاک سطحی پوشانده شد. گلدان‌ها در محلی با نور کافی خورشید در گلخانه قرار گرفت. و با استفاده از آبیاری غرقابی کل خاک گلدان‌های کشت مرطوب گردید. در طول آزمایش‌های جوانه‌زنی در گلخانه آبیاری گلدان‌ها توسط آب شرب انجام گرفت. به‌طور متوسط دمای گلخانه در طول مدت آزمایش‌های جوانه‌زنی در طول روز ۲۵ درجه سانتی‌گراد و در طول شب ۱۵ درجه سانتی‌گراد بود. بذور جوانه‌زده از نمونه‌های سرگین پس از رسیدن به حدی که قابل شناسایی باشند با استفاده از فلورهای گیاهی شناسایی شدند. نهال‌های بذری پس از شمارش به‌منظور جلوگیری از ایجاد رقابت با سایر بذرهای درحال جوانه‌زنی از گلدان‌های رشد حذف شدند. پس از گذشت ۶ ماه و هنگامی که دیگر بذر در گلدان‌های باقی‌مانده، نمونه‌های سرگین پخش شده بر روی سطح گلدان‌های رشد زیر و رو گردیده و آزمایش با شرایط مشابه به‌مدت دو ماه دیگر ادامه پیدا کرد تا در صورت وجود بذر زنده‌ای در نمونه‌های سرگین امکان جوانه‌زنی به آن داده شود. با این حال فقط تعداد بذر بسیار کمی بعد از این تیمار در گلدان‌های رشد جوانه زدند تا در نهایت هیچ بذری سبز نگردید.

آماده‌سازی و تجزیه و تحلیل داده‌ها: برای

بررسی پتانسیل انتقال بذر گیاهان در طول دوره نمونه‌برداری، ابتدا داده‌های (تعداد نهال‌های بذری) ۱۰ نمونه سرگین جمع‌آوری شده در هر زمان و مکان نمونه‌برداری میانگین‌گیری شد (در مجموع ۷۵ میانگین برای سه گونه علفخوار در مکان‌های زیستگاهی). سپس داده‌های مربوط به هر مکان در ۵ زمان نمونه‌برداری تلفیق گردید (در نتیجه ۵ میانگین برای هر گونه علفخوار در طول دوره نمونه‌برداری). قبل از انجام تمام تجزیه تحلیل‌ها، نرمال بودن داده‌های هر متغیر، همگن بودن

خرگوش دشتی (*Lepus capensis*) آهوی ایرانی موسوم به غزال گواتردار^۱ (*Gazelle subguttrossa*) و کل و بز کوهی (*Capra aegagrus*)، سه گونه علفخوار اصلی و پرجمعیت در زیستگاه‌های مرتعی پارک می‌باشند که از جثه متفاوتی برخوردار هستند (۲).

جمع‌آوری نمونه‌های سرگین: ابتدا ۵ مکان

زیستگاهی اصلی (تکرار مستقل) در مناطق دشتی و کم شیب برای دو گونه علفخوار آهو و خرگوش (به‌دلیل هم‌پوشانی زیستگاه‌های مهم دو گونه) و ۵ مکان برای گونه کل و بز در مناطق صخره‌ای و پر شیب بر اساس نقشه زیستگاه‌های اصلی گونه‌ها در پارک (۱۲) و نظرات محیط بانان و با در نظر گرفتن تنوع پوشش گیاهی در پارک (۱۲) انتخاب گردید (شکل ۱). جمع‌آوری نمونه‌های سرگین در طول دوره در دسترس بودن بذر گیاهان برای گونه‌های علفخوار در ۵ زمان مختلف (نیمه ماه‌های فروردین، اردیبهشت، خرداد، مهر و آبان) انجام گرفت. در هر زمان نمونه‌برداری در هر یک از ۵ مکان زیستگاهی انتخاب شده برای هر گونه علفخوار، ۱۰ نمونه سرگین (حداقل به وزن تر ۱۰۰ گرم) تازه (با توجه به میزان رطوبت) و فاقد هرگونه کاه و کلش به‌طور جداگانه در پاکت‌های کاغذی با تهویه مناسب جمع‌آوری گردید (۱۵۰ نمونه از هر سه گونه علفخوار در هر ماه و در مجموع ۷۵۰ نمونه سرگین در مدت ۵ ماه). نمونه‌های سرگین بلافاصله پس از جمع‌آوری به اتاق تاریک و خشک انتقال داده شد و پس از خشک شدن در معرض جریان هوای آزاد از هر یک ۵۰ گرم توزین و جهت اعمال تیمار سرمادهی (برای شکستن خواب بذور و تحریک جوانه‌زنی) به‌مدت دو هفته در دمای ۳ درجه سانتی‌گراد در داخل پاکت کاغذی در یخچال نگهداری شد.

بررسی ترکیب بذری نمونه‌های سرگین در

گلخانه: بررسی محتوای بذری نمونه‌های سرگین در گلخانه با استفاده از گلدان‌های پلاستیکی (ارتفاع و قطر ۲۰ و ۱۵ سانتی‌متری) انجام شد. گلدان‌ها تا فاصله ۳ سانتی‌متری زیر لبه با نسبت مساوی خاک زراعی، خاکبرگ و ماسه الک شده پر شده و روی آن یک لایه یک

¹ Goitered Gazelle

وارینانس^۲ و وجود یا عدم وجود داده‌های پرت^۳ در آن‌ها مورد بررسی قرار گرفت. تفاوت در ترکیب بذری نمونه‌های سرگین سه گونه علفخوار (با توجه به طول گرادیان کمتر از ۳)، با استفاده از روش تجزیه و تحلیل چند متغیره PCA^۴ (تجزیه مولفه‌های اصلی) و بر اساس فراوانی نسبی گونه‌های بذری در نمونه‌های سرگین بررسی گردید (۳۱). سپس تفاوت در میانگین مختصات مکان‌های زیستگاهی سه گونه علفخوار در امتداد محور مهم‌تر PCA (به‌عنوان متغیر وابسته) با استفاده از تجزیه تحلیل واریانس یک‌طرفه^۵ (گونه علفخوار با سه سطح به عنوان عامل ثابت^۶) و آزمون مقایسه میانگین توکی^۷ ($\alpha=0/05$) آزمون گردید. همچنین از آزمون‌های آماری مشابه برای بررسی تفاوت در تراکم بذری (تعداد بذری جوانه‌زده) و تعداد گونه بذری نمونه‌های سرگین سه گونه علفخوار استفاده شد. تجزیه تحلیل چند

متغیره با استفاده از برنامه VEGAN تحت نرم‌افزار آماری R (۱۶) و تجزیه تحلیل واریانس در محیط نرم‌افزار آماری R (۱۶) انجام شد.

نتایج

ترکیب بذری نمونه‌های سرگین: از مجموع ۳۷۵۰۰ گرم نمونه سرگین (۷۵۰ نمونه ۵۰ گرمی) که در گلخانه کشت داده شد در کل ۳۷۶۶ بذر (به‌طور میانگین ۱ بذر در ۱۰ گرم سرگین خشک) متعلق به ۶۰ گونه گیاهی از ۲۰ خانواده و ۵۴ جنس جوانه زد. از این بین ۲۲ عدد از گونه‌ها مربوط به خانواده‌های گیاهی Asteraceae و Brassicaceae (۳۶/۶ درصد از کل گونه‌ها، ۶/۳ درصد از کل بذور) و ۹ عدد از گونه‌ها از خانواده گیاهی Poaceae (۱۵ درصد از کل گونه‌ها، ۳۱/۵ درصد از کل بذور جوانه‌زده) بودند (جدول ۲)، همچنین بالاترین میزان بذری جوانه‌زده از نمونه‌های سرگین (۴۴۳ عدد بذر معادل ۱۱/۸ درصد از کل بذرها) متعلق به گونه گیاهی *Vulpia*

نمونه‌های سرگین کشت شده داشتند (جدول ۲). در مجموع گونه‌های نمونه‌های سرگین کل و بز (۱۶۳۷ عدد بذر معادل ۴۳/۴ درصد از کل بذرها)، ۴۳ گونه از نمونه‌های سرگین‌های آهو (۸۳۳ عدد بذر معادل ۲۲/۱ درصد از کل بذرها) و ۱۹ گونه از نمونه‌های سرگین خرگوش (۱۰۸۳ عدد بذر معادل ۲۸/۷ درصد از کل بذرها) در گلدان‌های کشت ثبت شد (جدول ۲ و ۳). از ۶۰ گونه گیاهی جوانه‌زده تعداد ۶ گونه (*Heliotropium Senecio glaucus*, *Clypeola asper sultanense*, *Allyssum Astragalus codolleanus*, *Erodiumdeserti*, *bracteatum*) فقط در نمونه‌های سرگین کل و بز (معادل ۹/۹ درصد از کل بذور)، ۴ گونه (*Maresia pygmaea*, *Centaurea*, *Crepis foetida*, *Convolvulus leocalycinus* *bragieriana*) فقط در نمونه‌های سرگین آهو (معادل ۲/۹ درصد از کل بذور) و تعداد ۵ گونه (*Mattiola fruticosa*, *Astragalus macronifolius*, *Sisymbrium peptulatum* *Filag*, *hurdwaria*) فقط در نمونه‌های سرگین خرگوش (معادل ۱۸٫۶ درصد از کل بذور) ثبت شدند. تعداد ۲۳ گونه (*Vulpia*, *Filago vulgaris*, *Cynodon dactylon*, *myuros*, *Carex Boissierasquarrosa*, *Scorzonera papposa*, *Plantago*, *Trigonella asteroides*, *stenophylla*, *Bromustectorum*, *Sonchus oleraceus lanceolata*, *Londesia*, *Koelpinia linearis*, *Launaeae aconthodes*, *Linaria michauxii*, *Roemeria hybrida*, *eriantha*, *Nepeta*, *Roemeria refracta*, *Robeschaia schimperii*, *Bromus danthonia*, *Salsolarichteri*, *persica*, *Polygonum aviculare*, *Trigonella foenum-graecum* و *Eremopyrum distans*) نیز از نمونه‌های سرگین هر سه گونه علفخوار (معادل ۴۹/۴ درصد از کل بذور جوانه‌زده)

² Variance Homogeneity

³ -Outliers

⁴-Principle Components Analysis

⁵-One-way ANOVA

⁶-Fixed factor

⁷-Tukeys Multiple Comparison Tests

وضعیت آسیب‌پذیر طبقه‌بندی شدند. در نهایت مشابه گونه‌های گیاهی گلدار ثبت شده در مکان‌های زیستگاهی خرگوش، در بین گونه‌های بذری ثبت شده در تمامی نمونه‌های سرگین گونه *Astragalus verus* (خانواده Fabaceae) تنها گونه بذری با وضعیت حفاظتی در معرض خطر بود که در نمونه‌های سرگین خرگوش کشت شده در گلخانه جوانه زد. این گونه ۵ درصد از کل بذور جوانه‌زده در نمونه‌های سرگین را در بر می‌گرفت (جدول ۳).

پس از بررسی کلی بذرهای جوانه‌زده از نمونه‌های سرگین علفخواران مختلف در کل فصل ماه‌های نمونه برداری، تغییرات احتمالی در بین ترکیب بذری نمونه‌های سرگین علفخواران مختلف با استفاده از تجزیه تحلیل PCA و بر پایه محاسبه تشابه ترکیب بذری نمونه‌ها با به‌کارگیری فراوانی نسبی آنها در نمونه‌های سرگین کشت شده مورد بررسی قرار گرفت (شکل ۲). براساس نتایج بدست آمده محورهای ۱ و ۲ در مجموع ۸۲ درصد تغییرات در ترکیب بذری نمونه‌های سرگین جمع‌آوری شده از علفخواران مختلف را پوشش دادند. در کل این آنالیز تفاوت آشکاری را بین ترکیب بذری نمونه‌های سرگین کشت شده سه گونه علفخوار در امتداد محور دوم PCA و همچنین تفاوت در ترکیب بذری نمونه‌های سرگین خرگوش در مقایسه با نمونه‌های سرگین دو گونه علفخوار دیگر در امتداد محور اول را نشان داد که ترکیب بذری متفاوت بود (شکل ۲). برای تایید این اختلافات در ترکیب بذری از آنالیز واریانس یکطرفه استفاده گردید. نتایج نشان داد که بین مختصات نمونه‌های سرگین علفخواران مختلف در امتداد محور دوم PCA، تفاوت معنی‌داری وجود دارد ($P < 0.001$). آزمون مقایسه میانگین توکی وجود اختلاف معنی‌دار بین ترکیب بذری نمونه‌های سرگین هر سه گونه علفخوار با همدیگر را نشان داد (شکل ۲ و ۳). تفاوت در ترکیب بذری نمونه‌های سرگین خرگوش در مقایسه با نمونه‌های سرگین دو گونه دیگر بیشتر مربوط به گونه‌هایی از قبیل *Scorzonera Filago hurdwaria*, *Erysimum erussicale papposa* و *Sisymbrium peptulatum* (در مجموع ۳۸ درصد از کل بذور جوانه‌زده در نمونه‌های سرگین خرگوش) بود. همچنین تفاوت در ترکیب بذری نمونه‌های سرگین کل و

جوانه زدند. سایر گونه‌ها (۲۱ گونه) حداقل در نمونه‌های سرگین کشت شده دو گونه علفخوار مشاهده گردیدند (جدول ۲).

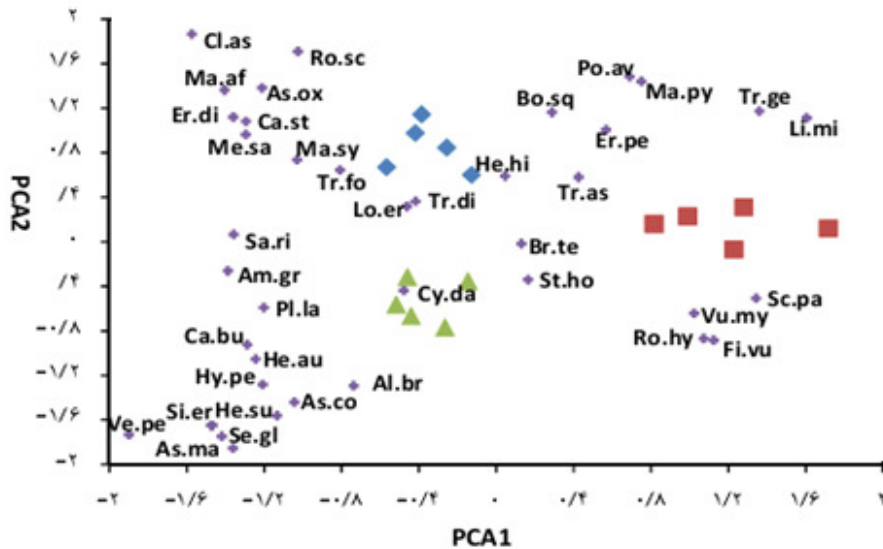
بررسی خصوصیات گونه‌های ثبت شده در آزمایشات جوانه‌زنی سرگین علفخواران مختلف نشان داد که عمده گونه‌های گیاهی جوانه‌زده از نمونه‌های سرگین در مکان‌های زیستگاهی هر سه گونه علفخوار گیاهان یکساله بودند. این گیاهان از لحاظ فرم رویشی عمدتاً گیاهان علفی پهن‌برگ و یا پهن‌برگ علفی بودند. با این حال سهم گیاهان گندمی جوانه‌زده در نمونه‌های سرگین خرگوش به‌مراتب بیشتر از سهم این گیاهان در نمونه‌های سرگین دو علفخوار دیگر بود، اگر چه بیشترین تعداد گونه بذری گندمی در نمونه‌های سرگین کل و بز ثبت گردید. همچنین بذور گیاهان بوته‌ای و چوبی در نمونه‌های سرگین دو گونه کل و بز و آهو مشاهده شد در حالی‌که بذری از این گونه‌ها در نمونه‌های سرگین کشت‌شده خرگوش جوانه نزد (جدول ۳).

از نظر رنگ گل‌آذین، گونه‌های جوانه‌زده از سرگین علفخواران مختلف به دو گروه جذاب و معمولی تقسیم‌بندی شدند. نتایج نشان داد که برخلاف گونه‌های گیاهی گلدار، بین ترکیب گونه‌های بذری جوانه‌زده از سرگین علفخواران مختلف از لحاظ ترکیب رنگ گل‌آذین اختلاف آشکاری وجود ندارد، اگر چه برای گونه‌های بذری ثبت شده در نمونه‌های سرگین کل و بز سهم گیاهان جذاب کمی بیشتر از گیاهان کمتر جذاب از لحاظ رنگ گل‌آذین بود (جدول ۳).

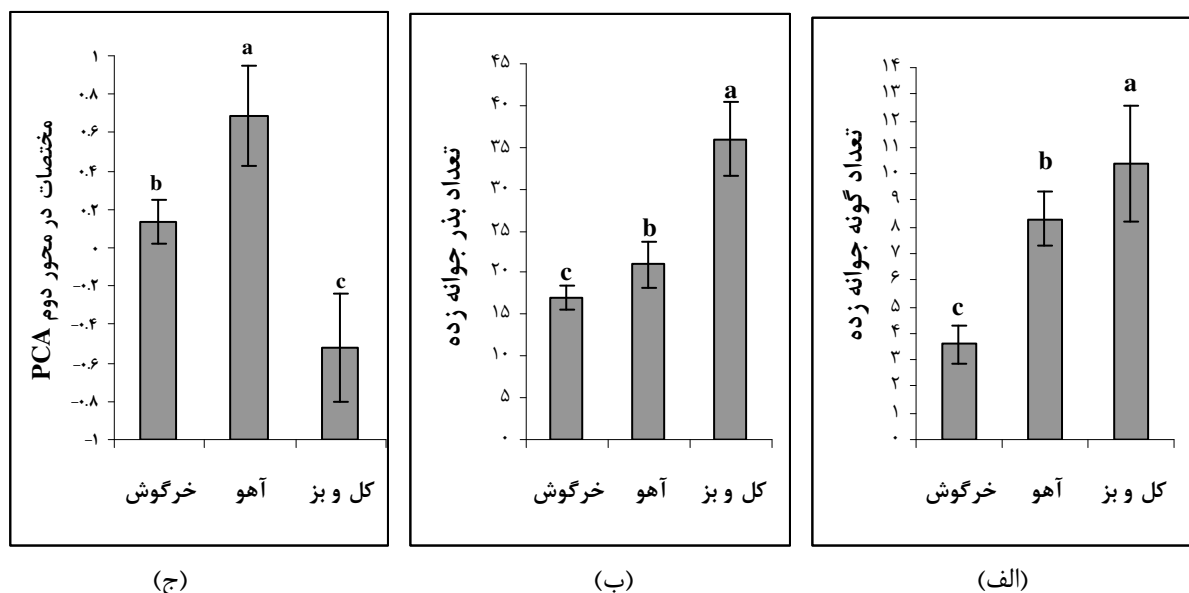
بررسی وضعیت حفاظتی گونه‌های بذری ثبت‌شده در نمونه‌های سرگین علفخواران مختلف نشان داد که اغلب گونه‌های بذری جوانه‌زده از نمونه‌های سرگین بدون مشکل حفاظتی بوده و در گروه بدون خطر طبقه‌بندی می‌شوند. با این حال در نمونه‌های سرگین کل و بز گونه بذری *Astragalus codolleanus* (۰/۰۵ درصد از بذرهای جوانه‌زده)، در نمونه‌های سرگین آهو سه گونه بذری *Centaurea* و *Crepis foetida* *Maresia pygmaea* *bragieriana* (۱ درصد از بذرهای جوانه‌زده) و در نمونه‌های سرگین خرگوش گونه بذری *Astragalus macronifolius* (۱/۴۱ درصد از بذرهای جوانه‌زده) در

در مجموع ۶ / ۲۸ درصد از کل بذور جوانه زده در نمونه‌های سرگین کل و بز می‌گردید (شکل ۲).

بز در مقایسه با نمونه‌های سرگین دو گونه دیگر بیشتر مربوط به فراوانی نسبی گونه‌هایی نظیر *Cynodon Heliotropium sultanense* و *Ficus johannis dactylon*

شکل ۲- نمودار تجزیه تحلیل PCA ترکیب بذری نمونه‌های سرگین سه گونه علفخوار را در کل زمان نمونه‌برداری (نام اختصاری گونه‌ها شامل دو حرف اول اسم جنس و دو حرف اول اسم گونه‌ها در جدول ۱ است، علامت مربع کوچک موقعیت نمونه‌های سرگین خرگوش، علامت لوزی کوچک موقعیت نمونه‌های سرگین آهو و علامت مثلث کوچک موقعیت نمونه سرگین‌های کل و بز در امتداد دو محور اول PCA را نشان می‌دهد. علامت‌های (+) مشخص کننده موقعیت گونه‌های بذری غالب در نمونه‌های سرگین در امتداد دو محور اول PCA می‌باشد).

شکل ۳- مقایسه میانگین مختصات ترکیب بذری نمونه‌های سرگین سه گونه (الف)، میانگین تعداد کل بذر (ب) و تعداد گونه بذری جوانه زده و (ج) مختصات در امتداد محور دوم PCA از نمونه‌های سرگین سه گونه علفخوار (حروف متفاوت نشانگر اختلاف معنی‌دار بین مقادیر میانگین‌ها است)

جدول ۱- لیست گونه‌های گیاهی جوانه‌زده از نمونه‌های سرگین سه گونه علفخوار. گونه‌ها براساس تعداد کل بذر جوانه زده و درصد حضور آن‌ها در کل نمونه‌های کشت شده مرتب شده‌اند. گونه‌های گیاهی انتقال یافته توسط خرگوش با علامت (d)، توسط آهو با (c) و توسط کل و بز با علامت (A) نشان داده شده‌اند. گونه‌های مشخص شده با علامت (c) بیانگر انتقال مشترک توسط حداقل دو علفخوار و گونه‌های بدون علامت گونه‌هایی هستند که توسط هر سه علفخوار انتقال داده شده‌اند.

فرآوری نسبی	تعداد بذر	دفعات مشاهده	طول عمر	فرم رویشی	خانواده گیاهی	نام علمی گونه
۱۱/۷۶	۴۴۳	۸۲	یکساله	گندمی	Poaceae	<i>Vulpia myuros</i>
۸/۴۷	۳۱۹	۱۰۲	چندساله	گندمی	Poaceae	<i>Cynodon dactylon</i>
۵/۷۶	۲۱۷	۵۴	یکساله	پهن برگ علفی	Caryophyllaceae	<i>Herniaria hirsuta</i> ^c
۵/۳۶	۲۰۲	۴۶	چندساله	پهن برگ علفی	Asteraceae	<i>Scorzonera papposa</i>
۵/۰۹	۱۹۲	۴۷	یکساله	گندمی	Poaceae	<i>Stipa hohenackeriana</i> ^c
۵/۰۷	۱۹۱	۳۸	چندساله	بوته ای	Moraceae	<i>Ficus johannis</i> ^c
۴/۵۹	۱۷۳	۳۷	یکساله	پهن برگ علفی	Brassicaceae	<i>Erysimum erussicale</i> ^c
۴/۳۲	۱۶۳	۴۶	یکساله	پهن برگ علفی	Asteraceae	<i>Filago vulgaris</i>
۲/۸۶	۱۰۸	۱۷	یکساله	پهن برگ علفی	Boraginaceae	<i>Heliotropium sultanense</i> ^A
۲/۸۱	۱۰۶	۲۸	یکساله	گندمی	Poaceae	<i>Eremopoa persica</i> ^c
فرآوری نسبی	تعداد بذر	دفعات مشاهده	طول عمر	فرم رویشی	خانواده گیاهی	نام علمی گونه
۲/۷۶	۱۰۴	۱۹	یکساله	پهن برگ علفی	Asteraceae	<i>Filago hurdwarid</i> ^d
۲/۵۴	۹۶	۴۹	یکساله	پهن برگ علفی	Fabaceae	<i>Astragalus oxyglottis</i> ^c
۲/۱۲	۸۰	۳۴	یکساله	گندمی	Poaceae	<i>Boissiera squarrosa</i>
۱/۸۵	۷۰	۲۵	یکساله	پهن برگ علفی	Fabaceae	<i>Trigonella asteroidis</i>
۱/۷۳	۳۹	۱۳	یکساله	گندمی	Poaceae	<i>Eremopyrum distans</i>
۱/۷۲	۶۵	۲۷	یکساله	پهن برگ علفی	Asteraceae	<i>Filago arenaria</i> ^c
۱/۶۹	۶۴	۳۲	یکساله	گندمی	Cyperaceae	<i>Carex stenophylla</i>
۱/۶۱	۵۹	۲۳	یکساله	پهن برگ علفی	Plantaginaceae	<i>Plantago lanceolata</i>
۱/۵۹	۶۰	۲۳	یکساله	پهن برگ علفی	Portulacaceae	<i>Portulaca oleracea</i> ^c
۱/۵۰	۹۳	۱۸	چندساله	بوته ای	Asteraceae	<i>Launaea aconthodes</i>
۱/۴۳	۵۴	۹	یکساله	پهن برگ علفی	Brassicaceae	<i>Sisymbrium peptulatum</i> ^d
۱/۴۱	۵۴	۸	یکساله	پهن برگ علفی	Fabaceae	<i>Astragalus macronifolius</i> ^d
۱/۴۰	۷۱	۲۳	یکساله	گندمی	Poaceae	<i>Bromus tectorum</i>
۱/۳۲	۵۰	۱۴	یکساله	پهن برگ علفی	Asteraceae	<i>Senecio glaucus</i> ^A
۱/۲۷	۴۸	۲۰	یکساله	پهن برگ علفی	Polygonaceae	<i>Polygonum aviculare</i>
۱/۲۱	۵۸	۲۲	چندساله	پهن برگ علفی	Boraginaceae	<i>Heliotropium aucheri</i> ^c
۱/۲۱	۶۱	۲۰	یکساله	پهن برگ علفی	Asteraceae	<i>Sonchus oleraceus</i>
۸/۲۱	۳۸	۱۰	یکساله	پهن برگ علفی	Papaveraceae	<i>Roemeria hybrid</i>
۱/۱۴	۴۳	۱۴	یکساله	پهن برگ علفی	Papaveraceae	<i>Hypecum pendulum</i> ^c
۱/۱۱	۴۲	۱۸	یکساله	پهن برگ علفی	Asteraceae	<i>Tripleurospermum disciforme</i> ^{A,c}
۱/۰۷	۴۵	۱۵	یکساله	پهن برگ علفی	Chenopodiaceae	<i>Londesia eriantha</i>
۰/۹۱	۳۷	۱۶	یکساله	پهن برگ علفی	Brassicaceae	<i>Clypeola asper</i> ^A
۰/۸۲	۳۱	۱۶	یکساله	پهن برگ علفی	Amaranthaceae	<i>Amaranthus graecizano</i> ^c
۰/۸۲	۳۱	۹	چندساله	پهن برگ علفی	Scrophulariaceae	<i>Linaria michauxii</i>
۰/۶۳	۲۴	۸	چندساله	پهن برگ علفی	Fabaceae	<i>Medicago sativa</i> ^c
۱/۰۷	۴۵	۱۵	یکساله	پهن برگ علفی	Chenopodiaceae	<i>Londesia eriantha</i>
۰/۹۱	۳۷	۱۶	یکساله	پهن برگ علفی	Brassicaceae	<i>Clypeola asper</i> ^A
۰/۸۲	۳۱	۱۶	یکساله	پهن برگ علفی	Amaranthaceae	<i>Amaranthus graecizano</i> ^c
۰/۶۳	۲۳	۱۵	یکساله	پهن برگ علفی	Asteraceae	<i>Koelpinia linearis</i>
۰/۶۱	۲۳	۷	یکساله	پهن برگ علفی	Brassicaceae	<i>Capsella bursa-pastoris</i> ^c
۰/۵۳	۲۰	۷	یکساله	پهن برگ علفی	Geraniaceae	<i>Trilophum geranium</i> ^c
۰/۴۹	۲۴	۱۱	چندساله	پهن برگ علفی	Brassicaceae	<i>Mattiola fruticosa</i> ^d
۰/۳۹	۱۵	۵	یکساله	پهن برگ علفی	Brassicaceae	<i>Sisymbrium irio</i> ^c
۰/۳۶	۱۴	۸	چندساله	بوته‌ای	Brassicaceae	<i>Maresia pygmaea</i> ^c
۰/۳۵	۱۰	۴	یکساله	پهن برگ علفی	Plantaginaceae	<i>Veronica persica</i> ^c
۰/۳۳	۱۷	۱۰	یکساله	پهن برگ علفی	Fabaceae	<i>Trigonella foenum-graecum</i>

ادامه جدول ۱

فرآوانی نسبی	تعداد بذر	دفعات مشاهده	طول عمر	فرم رویشی	خانواده گیاهی	نام علمی گونه
۰/۳۳	۱۷	۱۰	یکساله	پهن برگ علفی	Fabaceae	<i>Trigonella foenum-graecum</i>
۰/۳۲	۹	۵	چندساله	بوته ای	Chenopodiaceae	<i>Salsola richteri</i>
۰/۱۶	۸	۴	چندساله	پهن برگ علفی	Lamiaceae	<i>Nepeta persica</i>
۰/۱۲	۴	۳	یکساله	پهن برگ علفی	Brassicaceae	<i>Malcolmia africana</i> ^e
۰/۱۱	۶	۴	یکساله	گندمی	Poaceae	<i>Bromus danthonia</i>
۰/۱۰	۴	۱	یکساله	پهن برگ علفی	Brassicaceae	<i>Sisymbrium erysimoides</i>
۰/۰۷	۲	۱	یکساله	پهن برگ علفی	Brassicaceae	<i>Allyssum bracteatum</i> ^A
۰/۰۷	۳	۲	چندساله	بوته ای	Rosaceae	<i>Malva sylvestris</i> ^e
۰/۰۷	۲	۲	یکساله	گندمی	Poaceae	<i>Hordeum marinum</i> ^e
۰/۰۵	۳	۲	یکساله	پهن برگ علفی	Fabaceae	<i>Astragalus codolleanus</i> ^A
۰/۰۴	۲	۱	یکساله	پهن برگ علفی	Asteraceae	<i>Crepis foetida</i> ^f
۰/۰۲	۱	۱	یکساله	پهن برگ علفی	Asteraceae	<i>Centaurea bragieriana</i> ^e
۰/۰۲	۱	۱	چندساله	بوته ای	Fabaceae	<i>Astragalus verus</i> ^A

جدول ۲- خصوصیات گونه‌های گیاهی جوانه زده از نمونه‌های سرگین سه گونه علفخوار. اطلاعات مربوط به اندازه بذر گیاهان از داده‌های چاپ نشده بانک ژن و هرباریوم ملی ایران و وضعیت حفاظتی گونه‌ها استخراج شده است (۳۵).

خرگوش		آهو			کل و بز	
درصد بذر	درصد گونه‌ها	کل گونه‌ها	درصد بذر	درصد گونه‌ها	کل گونه‌ها	درصد گونه‌ها
۲۸/۷	۱۰۰	۱۹	۲۲/۱	۱۰۰	۴۳	۴۳/۴
طول عمر						
	۸۰	۱۵		۸۱	۳۵	۷۵
	۲۰	۴		۱۹	۸	۲۵
فرم رویشی						
	۶۸	۱۳		۷۶	۲۷	۶۰
	۳۲	۶		۱۲	۸	۱۵
	۰	۰		۱۲	۸	۲۵
اندازه بذر						
	۷۹	۱۵		۶۲	۲۷	۶۵
	۱۱	۲		۲۷	۱۲	۲۴
	۱۰	۲		۱۱	۴	۱۱
روش تکثیر						
	۸۹	۱۷		۹۵	۴۱	۹۳
	۱۱	۲		۵	۲	۷
وضعیت حفاظتی						
	۹۰	۱۷		۹۳	۴۰	۹۷
	۵	۱		۷	۳	۳
	۵	۱		۰	۰	۰

سرگین کل و بز بیشترین و از طریق سرگین آهو کم‌ترین میزان بود (شکل ۴).

آزمون تجزیه تحلیل واریانس یک‌طرفه با در نظر گرفتن میانگین تعداد گونه بذر انتقال یافته به‌عنوان متغیر وابسته و نوع علفخوار به‌عنوان عامل ثابت (و مستقل) نشان داد که بین میانگین تعداد گونه بذر انتقال یافته از طریق سرگین علفخواران مختلف اختلاف معنی داری وجود دارد ($P < 0/001$). بر اساس انتظار و

تراکم و تعداد گونه بذر نمونه‌های سرگین:

نتایج بررسی تراکم بذر سرگین علفخواران مختلف برای کل زمان نمونه‌برداری نشان داد که اختلاف معنی‌داری بین محتوای بذر نمونه‌های سرگین علفخواران مورد مطالعه وجود دارد ($P < 0/001$). آزمون مقایسه میانگین‌ها نشان داد که این اختلاف بین سه گونه علفخوار معنی‌دار می‌باشد به‌طوری‌که تعداد بذر انتقال یافته از طریق

می‌کند (۱۱). در واقع تنها راه انتقال بذور این گیاهان به نقطه‌ای دورتر از پایه‌های مادری از طریق عبور از دستگاه گوارشی علفخواران و دفع در محلی دیگر می‌باشد. گفته می‌شود که فعالیت فیزیکی علفخواران بر کارایی انتقال بذر از طریق سرگین آن‌ها تاثیر می‌گذارد (۲۴). تولید بذر بسیار زیاد با اندازه کوچک و شکل گرد این امکان را به این گونه‌ها می‌دهد که بذور خود را بدون هیچ‌گونه صدمه فیزیکی از دستگاه گوارش علفخواران عبور دهند که با توجه به زمان ماندگاری بالای آن‌ها بخصوص در سیستم گوارشی نشخوارکنندگان می‌توانند به فواصل دور از پایه‌های مادری منتقل شوند (۱۳). به‌علاوه معماری گیاه و نحوه قرارگیری بذور آن‌ها نسبت به برگ‌های سبز و فراوان آن‌ها و گل‌آذین در هنگام چرا بر روی علوفه گیاهان مورد علاقه علاوه بر مصرف برگ‌ها و شاخه‌های سبز، بذره‌های آنها را نیز مصرف می‌کنند (۱۱).

بیش از ۹۰ درصد گونه‌های جوانه‌زده از سرگین گونه‌های پهن‌برگ علفی و گندمی بودند که با نتایج مطالعات نوامی ۲۰۰۹ و دافودا ۲۰۰۶ همخوانی دارد (۱۸ و ۱۹). تنها تعداد محدودی از گونه‌های بوته‌ای (*Astragalus* و *Salsola rictheri* *Launaea acanthodes*) *verus* نمونه‌های کشت شده جوانه زدند. به‌طور مشابه در بسیاری از مطالعات حضور بسیار معدود بذرگونه‌های چوبی و نیمه‌چوبی در سرگین علفخواران گزارش شده است (۲۱). تولید بذر کم با اندازه بزرگ به‌همراه مصرف کم اندام‌های این گیاهان توسط علفخواران و هضم بذور آن‌ها در دستگاه گوارش علفخواران از جمله عواملی هستند که باعث انتقال کم بذر این گیاهان از طریق سرگین علفخواران می‌شوند (۸).

از نتایج جالب این مطالعه انتقال بذور ۱۹ گونه گیاهی توسط خرگوش بود که از بین آن‌ها تعداد ۵ گونه (*Sisymbrium peptulatum* *Mattiolafruticosa* و *Filag hurdwaria* *Astragalus macronifolius* و *Astragalus verus*) منحصراً در نمونه‌های سرگین خرگوش ثبت گردیدند. تا جایی که در منابع آورده شده است، تاکنون در هیچ مطالعه‌ای انتقال بذور این تعداد گونه از طریق سرگین خرگوش و یا گونه‌های مشابه گزارش نشده و در مطالعات در دسترس این تعداد بیشتر

فرض اولیه بیشترین تعداد گونه بذری از طریق سرگین کل و بز و کمترین آن از طریق سرگین خرگوش در پارک ملی کلاه قاضی انتقال یافت در حالی که میانگین تعداد گونه بذری در نمونه‌های سرگین آهو به مراتب و به‌طور معنی‌داری بیشتر از نمونه‌های خرگوش ولی با اختلاف آماری معنی‌دار کمتر از میانگین تعداد نمونه‌های بذری در نمونه‌های سرگین کل و بز بود (شکل ۵).

بحث و نتیجه‌گیری

در مجموع بذور ۶۰ گونه گیاهی مختلف (به‌طور متوسط ۱ بذر در ۱۰ گرم سرگین خشک علفخواران) در طول ماه‌های نمونه‌برداری توسط علفخواران وحشی مطالعه حاضر انتقال یافتند که این تعداد بیش از نیمی از گونه‌های گلدار ثبت شده در ترانسکت‌های پوشش گیاهی مکان‌های زیستگاهی مطالعه شده در بر می‌گرفت (جدول ۲). این میزان بسیار بیشتر از آنچه است که تاکنون در سایر مطالعات انجام شده در مناطق خشک (انتقال بذور یک سوم گونه‌های موجود در پوشش گیاهی) گزارش شده است (۲۰ و ۱۶، ۱۳). در نتیجه بطور بالقوه انتقال بذر گیاهان توسط علفخواران مختلف در این اکوسیستم می‌تواند بسیار مهم باشد. چرای انتخابی بر روی اندام‌های تولید مثلی گیاهان در نتیجه جذابیت بیشتر و غنی بودن از لحاظ مواد غذایی منجر به انتقال بذر گیاهان توسط علفخواران در زیستگاه‌های آن‌ها می‌شود که مطالعه حاضر و سایر مطالعات نیز آن را تایید می‌نماید (۳۴).

ترکیب بذری نمونه‌های سرگین علفخواران از لحاظ تعداد گونه و فراوانی بذر به‌طور عمده شامل گونه‌های پهن‌برگ علفی و علفی بود که هیچ‌گونه سازگاری با روش انتقال بذری به جز تولید بذور زیاد و ریز و سخت^۸ ندارند. به‌طور کلی انتقال بذر از طریق سرگین بیشتر در گونه‌هایی اتفاق می‌افتد که فاقد هرگونه مکانیسم انتقال خاص باشند (۱۱ و ۲۲). جانزن^۹ (۱۹۸۴) در غالب تئوری معروف خود "میوه به‌عنوان علوفه" این عمل علفخواران را پیامد یک رابطه تکاملی بین علفخواران و گونه‌های گیاهی مورد علاقه آن‌ها در اکوسیستم‌های با سابقه چرای دیرین عنوان

⁸ Un-assisted Seeds

⁹ Janzen

نتیجه‌ای نمی‌رفت. شاید بتوان یکی از دلایل اصلی برای این الگوی مشاهده شده را وقوع خشکسالی در سال نمونه‌برداری و سال قبل از نمونه‌برداری در مناطق دشتی پارک اشاره کرد که منجر به کاهش چشمگیر جوانه‌زنی و تولید گیاهان علفی یکساله شده که ترکیب اصلی رژیم غذایی و همچنین ترکیب بذری نمونه‌های سرگین آهو را تشکیل می‌دهند.

نتایج این تحقیق به‌وضوح اهمیت علفخواران را به‌عنوان انتقال دهنده‌های پتانسیل برای بسیاری از گونه‌های گیاهی نشان می‌دهد. شواهد رو به رشد در رابطه بانقش علفخواران با جثه‌ها و سیستم گوارشی متفاوت در فرایند انتقال بذر از طریق سرگین نه تنها تأکید بر بهبود شرایط زیستگاهی داشته بلکه آرایش و چیدمان مکانی قطعات و لکه‌های مناسب اما هنوز اشغال نشده زیستگاه‌ها را برای رشد و استقرار و یا احیای گونه‌های در معرض انقراض و آسیب‌پذیر مد نظر قرار می‌دهد و بدین وسیله حفاظت پایدار جمعیت‌های گیاهی آسیب‌پذیر و در معرض خطر تضمین خواهد شد.

از ۶ گونه نبوده است (۲۰ و ۳۰). بر اساس بررسی خصوصیات گیاهی و بذری، این گونه‌ها همگی دارای بذور ریز و کوچک بوده ولی از لحاظ رنگ گل‌آذین صرفاً گونه‌های با گل‌آذین رنگین و جذاب نمی‌باشند. انتقال بذر گونه‌های مختلف از طریق سرگین خرگوش به‌دلیل ماهیت سرگین‌خواری^{۱۰} چند باره خرگوش و قرار گرفتن بذرها برای چندین مرتبه در برابر صدمات فیزیکی و شیمیایی سیستم گوارشی پدیده‌ای بسیار نادر است (۶). در آزمایشات جوانه‌زنی در گلخانه مشاهده گردید که ارتفاع گیاهان جوانه‌زده از سرگین خرگوش بسیار پایین‌تر از گونه‌های جوانه‌زده از نمونه‌های سرگین علفخواران دیگر بود. این مطلب می‌تواند در نتیجه مقدار بسیار ناچیز مواد غذایی مورد نیاز در سرگین خرگوش به‌دلیل کارایی جذب بالای سیستم گوارش در مقایسه با سرگین دیگر علفخواران باشد. در هر صورت کراولی^{۱۱} (۱۹۹۸) در مطالعه‌ای پی برد که خارج کردن خرگوش از زیستگاه‌های مرتعی منجر به کاهش معنی‌داری در تعداد گل‌آذین تولیدی تعدادی از گونه‌ها می‌گردد (۵ و ۳۵).

در این مطالعه تراکم بذری نمونه‌های سرگین سه گونه علفخوار همان‌طوری که انتظار می‌رفت، اختلاف قابل توجهی داشتند. با توجه به جثه متفاوت، محدوده حرکت و فعالیت و همچنین سیستم گوارشی متفاوت کل و بز و آهو با خرگوش هر گونه رژیم غذایی خاص خود را داشته و علاوه بر چرای انتخابی روی گیاهان مختلف تنها بذور گیاهان خاصی قابلیت انتقال از طریق سرگین هر گونه علفخوار دارند. مطالعات دیگر نیز به این نکته اشاره کرده بودند (۳، ۲۱ و ۳۴).

همان‌طوری که انتظار می‌رفت، بیشترین تعداد بذر انتقال داده شده در نمونه‌های سرگین مربوط به نمونه‌های کل و بز بود. با این حال بر خلاف انتظار تراکم بذری نمونه‌های سرگین خرگوش به‌طور معنی‌داری بیشتر از تراکم بذری نمونه‌های سرگین آهو بود. با توجه به محدوده حرکت و رژیم غذایی متنوع تر آهو در مقایسه با خرگوش (۳۵) و همچنین سیستم گوارشی (۳۴) که منجر به تخریب کمتر بذور بلعیده شده می‌شود، انتظار چنین

¹⁰-Caprophagy

¹¹-Crawley

References

1. Bogdan, J., 2012. Endozoochory by European bison influences the build-up of the soil seed bank in sub continental coniferous forest. *European Journal of Forest Research*, 4:35-46.
2. Caboli, M., 2004. Comprehensive Plan Kolah'ghazy National Park, Department of Wildlife and Mammals, Volume I, Department of Natural Resources, University of Technology, 76 p (In Persian).
3. Casper, H., A. van Leeuwen, L. Marthe & M. K. Tollenaar, 2012. Vector activity and propagule size affect dispersal potential by vertebrates. *Oecologia*, 170: 101-109.
4. Crawley, M.J., 1983. *Herbivory: the dynamics of animal-plant interactions*, Blackwell Scientific Publications, Oxford.
5. Do, I. & N. Gidi, 1997. Hares (*Lepus* spp.) as seed dispersers of *Retama raetam* (Fabaceae) in a sandy landscape. *Journal of Arid Environments*, 343-354.
6. Eghbali, A., M. Eravani, M. Basiri, M. Torkish esfehani & A. Mohajeri, 2013. Seed transmission by domestic herbivores in grassland ecosystems of Central Zagros. *Journal of Applied Ecology*, 2(3): 63-49.
7. Grice, A.C. & K.C. Hodgkinson, 2002. *Global rangelands*: Publisher: CABI, 320 p.
8. Haarmeyer, D.H., B.M. Bosing, U. Schmiedel and J. Dengler, 2010. "The role of domestic herbivores in endozoochorous plant dispersal in the arid Knersvlakte, South Africa". *South African Journal of Botany*, 76: 359-364.
9. Howe, H.F. & J. Smallwood, 1982. "Ecology of seed dispersal. *Annual Review of Ecology Evolution and Systematics*, 13: 201-228.
10. Irvani, M., M. Schutz, P. Edwards, J. Risch, A.C. Scheidegger & H.H. Wagner, 2011. Seed dispersal in red deer (*Cervus elaphus* L.) Dung and its potential importance for vegetation dynamics in subalpine grasslands. *Basic and Applied Ecology*, 11: 542-553 (In Persian).
11. Janzen, D.H., 1984. "Dispersal of small seeds by big herbivores": Foliage is the Fruit. *The American Naturalist*, 123: 338-353.
12. Khajodin, J., 2000. "Plant communities Kolah'ghazy National Park". *Science and Technology of Agriculture and Natural Resources*, 4: 139-153 (In Persian).
13. Kuiters, A. T. & H.P.J. Huiskes, 2010. Potential of endozoochorous seed dispersal by sheep in calcareous grasslands: correlations with seed traits. *Applied Vegetation Science*, 13:163-172.
14. Mallon, D.P. & S.C. Kingswood, 2001. *Global Survey and Regional Action Plans. SSC Antelope Specialist Group*, 3: 297-304.
15. Malo, J.E., B. Jimenez & F. Suarez, 2000. Herbivore dunging and endozoochorous seed deposition in a Mediterranean dehesa. *Journal of Range Management*, 53: 322-328.
16. Malo, J.E. & F. Suarez, 1995. Establishment of pasture species on cattle dung: the role of endozoochorous seeds. *Journal of Vegetation Science*, 6: 169-174.
17. Murtskhvaladze, M., Z. Gurielidze, N. Kopaliani. & D. Tarkhnishvili, 2012. Gene introgression between *Gazella subgutturosa* and *G. marica*: limitations of maternal inheritance analysis for species identification with conservation purposes. *Acta Theriologica*, 11:315-325.
18. Naomi, E., D. Davis & G. M. Forsyth, 2009. Facilitative interactions between an exotic mammal and native and exotic plants: hog deer (*Axis porcinus*) as seed dispersers in south-eastern Australia. *Biological Invasions*, 12: 1079-1092.
19. Ndafuda, N., S. Shiponeni. & J. Milton, 2006. Seed dispersal in the dung of large herbivores, implications for restoration of Renosterveld shrubland, old fields. *Biodiversity and Conservation*, 15: 3161-3175.
20. Nogales, M., A. Validos, & F.M. Medina, 1995. Frugivory of *Plocama pendula* (Rubiaceae) by the rabbit (*Oryctolagus cuniculus*) in xerophytic zones of Tenerife (Canary Islands). *Acta Oecologica*, 16: 585-59.
21. Pakeman, R. J. & J.L. Small, 2009. Potential and realized contribution of endozoochory to seedling establishment. *Basic and Applied Ecology* 10: 656-661.
22. Pakeman, R.J., G. Digneffe & J.L. Small, 2002. Ecological correlates of endozoochory by herbivores. *Functional Ecology*, 16: 296-304.
23. Peco, B., L. Lopez-Merino & M. Alvir, 2006. Survival and germination of Mediterranean grassland species after simulated sheep ingestion: ecological correlates with seed traits. *Acta oecologica-international journal of Ecology*, 30: 269-275.
24. Price, P.W., 2002. Species interactions and the evolution of biodiversity. *Plant-animal interactions: an evolutionary approach*. Blackwell Science, 8:3-25.
25. SAS Institute Inc, 2009. *SAS/STAT9.2 Users Guide*, Second Edition. Cary, NC: SAS, Institute Inc.
26. Shackleton, A., T. Jdeidi, M. Masseti, I. Nader, K. de Smet & F. Cuzin, 1997. *Capra aegagrus*. IUCN Red List of Threatened Species, 12:1213-1217.
27. Shipoteni, N. & S.J. Milton, 2006. Seed dispersal in the dung of large herbivores: Implications for restoration of Renosterveld shrubland old field. *Biodiversity and Conservation*, 15: 3161-3175.

28. Soltani, S. 2004. Comprehensive Plan Kolah'ghazy National Park, Weather and Climatology Division, Volume II, College of Natural Resources, University of Technology, 82 p. (In Persian).
29. Soons, M. B. & W. A. Ozinga, 2005. How important is long-distance dispersal for the regional survival of plant species?. *Diversity and Distribution*, 11: 165-172.
30. Staniforth, R.J. & P.B. Cavers, 1977. The importance of cottontail rabbits in colonization of *Polygonum* spp. *Journal of Applied Ecology*, 14: 261-267.
31. Team, R.D.C., 2010. R: A language and environment for statistical computing. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria", ISBN 3-900051-07-0, (URL <http://www.R-project.org>).
32. Weinberg, P., T. Jdeidi, M. Masseti, I. Nader, K. de Smet, and F. Cuzin. 2008. *Capra aegagrus*. IUCN Red List of Threatened Species, 1315-1329.
33. Welch, D., 1985. Studies in the grazing of heather moorland in North-East Scotland. IV: seed dispersal and plant establishment in dung. *Journal of Applied Ecology*, 22:461-172.
34. Willson, M.F., 1993. Mammals as seed-dispersal mutualists in North America. *Oikos* 67:159-176.
35. Zedler, P. H. & C. Black, 1992. Seed dispersal by a generalized herbivore: rabbits as dispersal vectors in a semiarid California vernal pool landscape. *American midland naturalist*, 128: 1-10.